

ДО ПИТАННЯ ПРО ШТУРМ КИЄВА ВІЙСЬКАМИ ХАНА БАТІЯ У 1240 Р.

6 грудня 1240 р. – взяття штурмом та руйнація Києва ордами хана Батия – важлива дата не тільки в історії Києва, України, але й всієї Східної Європи. Історичні наслідки цієї події виявились більш значними, ніж сумна доля столиці Київської Русі, зникнення одної з найбільших середньовічних держав у Європі. Ця подія мала свій вплив на весь подальший хід історичного процесу на широких теренах майже всього Старого Світу у Азії та Європі. Вирішальні події взяття Києва ханом Батием у 1240 р. проходили біля Лядських воріт Києва, які знаходились на території сучасного Майдану Незалежності.

Хоча Хрещатик центральна вулиця сучасного Києва, він виник порівняно з містом нещодавно – у ХІХ ст. В часи Київської Русі і майже до ХІХ ст. тут по широкій долині, що густо заросла кущами та лісом, протікав Хрещатицький струмок. Київські князі навіть полювали тут звіра, а від влаштування загонів для ловлі дичини долина носила назву "Перевісище". Стародавній Київ як раз у районі сучасного Майдану Незалежності спускався до Хрещатицької долини, яка в цьому місці має більш пологі схили.

Рис. 1

Відомо, що в XI ст. Київ став величним містом-фортецею. Його територія сягала близько 80 га, була оточена валами, на яких розташовувались дерев'яні стіни та башти. Висота земляних валів сягала 12 м. Попереду них були викопані глибокі рови. Довжина оборонних споруд дорівнювала 3,5 км. Крім того, фортифікаційні споруди були побудовані навколо численних посадів та монастирів Києва, які охоплювали територію у 350-500 га. За підрахунками академіка П.П. Толочка, на початку XIII ст. у Києві мешкало біля 45-50 тисяч населення [Толочко 1972, 174; Толочко 1976, 202]. Київ був не тільки найбільшим містом Східної Європи, але й одним з більших на всьому європейському континенті. Нагадаємо, що такі великі на той час європейські міста, як Гамбург чи Лондон навіть у XIV ст. були значно меншими від Києва (відповідно біля 20 і 35-40 тисяч мешканців). І тільки Париж за кількістю населення був удвічі більший від Києва.

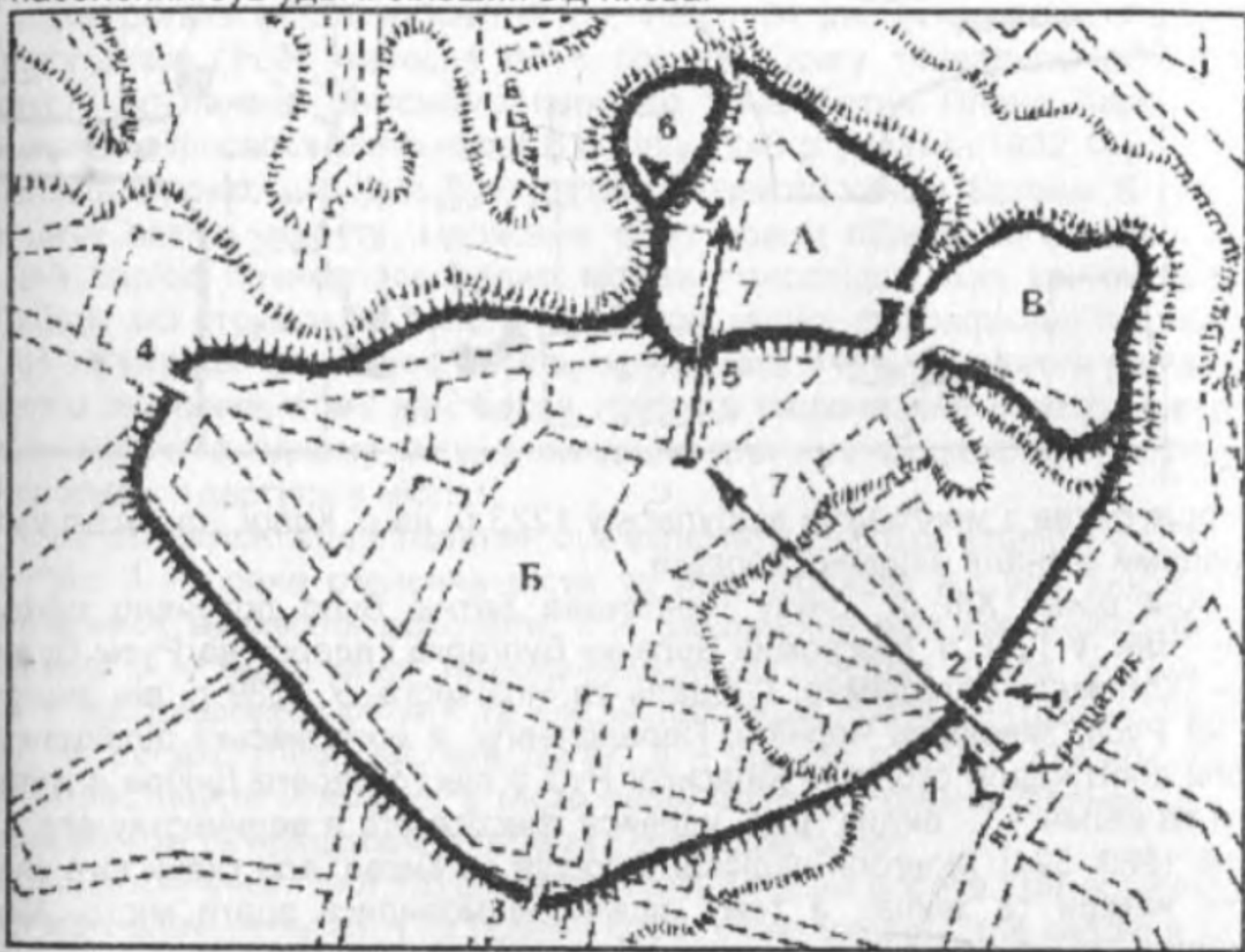

Рис. 2

Початок XIII ст. не тільки у вітчизняній, але й світовій історії вважається незвичайним, бо колесо історії повернулось у бік глобальних змін, пов'язаних з появою нових світових імперій. Почалось утворення від Тихого океану до Дунаю найбільшої за всю попередню історію людства євразійської імперії монголів Чингісхана [Черепнин 1977, 209]. У 1223 р. монгольські полководці вийшли в степи Північного Причорномор'я: майже вся Азія була підкорена, а попереду лежала Європа. Самою першою і великою європейською державою на їх шляху була Київська Русь, на той час ослаблена феодальними чварами.

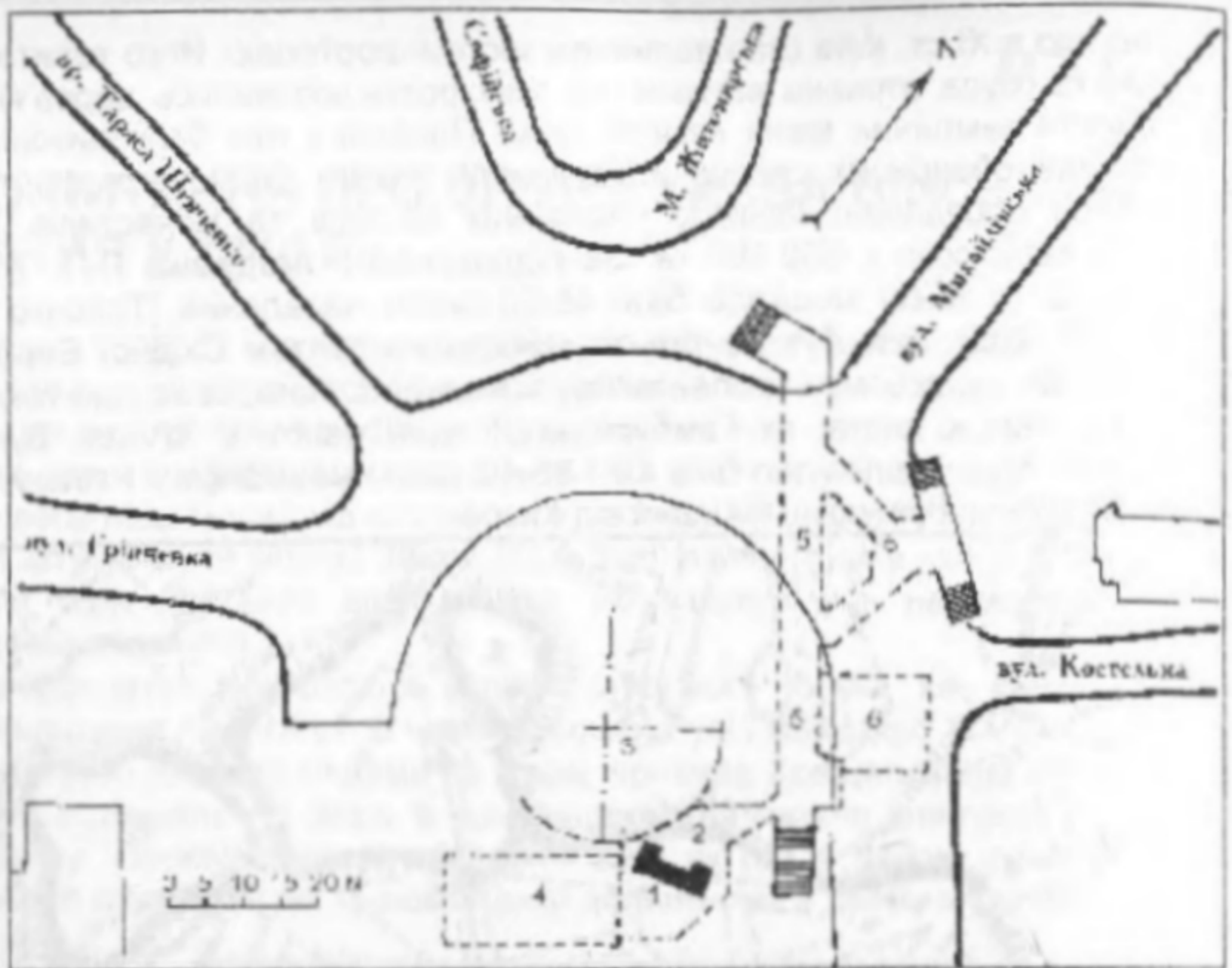

Рис. 3

Перша битва з монголами відбулась у 1223 р. на р. Калці, де руські князі у союзі з половцями зазнали нищівної поразки.

В 30-х роках XIII ст. онуку Чингісхана Батю було доручено підкорити всю Європу. Він у 1236 р. розгромив Волзьку Булгарію і вдерся на Русь: були розорені Рязань, Коломна, Володимир, Суздаль та інші міста. У 1239 р. він знову здійснив похід на Русь, завоював Чернігів, Переяславль, а його війська підійшли до Києва. Монголи споглядали столицю Київської Русі з лівого берега Дніпра и дивувались її красоті та величі: "...видив град, удивися красоте его и величеству его..." [Літопис Руський 1989, 394]. Монголи надіслали послів до Києва, але кияни вже знали про їх страшні наміри та звичаї, а тому рішуче відмовились здати місто. Монголи не наважились на штурм такого великого міста і повернули назад.

Дійсно, таке велике місто з великою кількістю населення, міцну фортецю, що була розташована на високих кручах Дніпра, розділених глибокими урвищами, штурмувати було важко. На підготовку до цього знадобився рік. Восени 1240 р. хан Батий зібрав під Київ військові сили всіх монгольських ханів. Це був безпрецедентний випадок у практиці монгольських завоювань. З ханом Батиєм під Києвом були найвідоміші монгольські хани і воєводи: Урдюй (засновник Білої Орди), Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, Менгу, Куюк. Військовими операціями безпосередньо керували Себідяй-богатир, Бурондай-богатир. У битві на р. Калці монголів було біля 200 тисяч, а під Київ прийшло ще більше. На кожного киянина було до десятка ворожих воїнів. Літописець записав про це: "У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ

сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами" [Літопис Руський... 1989, 395].

Але навіть з такою кількістю військ штурмувати місто з неприступними схилами Дніпра зі сходу, чи болотистою долиною річки Либіді з заходу було неможливо. Спочатку були взяті монголами посади та монастирі навколо міста, а його центральна частина залишалась неприступною завдяки вигідному унікальному топографічному розташуванню та міцним оборонним спорудам.

Давньоруські літописи містять різні дані про строки облоги Києва. На наш погляд, така плутанина свідчить лише про те, що в них зафіксовані різні етапи облоги та вирішального штурму. Найбільш вірогідне повідомлення Псковського літопису про значний строк облоги – 10 тижнів і 4 дні, тобто 74 дні, починаючи з вересня до грудня, вірогідніше, з 23 вересня по 6 грудня. Довгу тривалість облоги Києва підтверджує і посланець римського папи до хана Батия Плано Карпіні, котрий проїздив через зруйноване місто через 6 років у 1246 р. [Ивакин 1982, 14].

З літописів відомо, що Київ був узятий штурмом ханом Батием 6 грудня. Ця груднева дата взяття, мабуть, і пояснює факт довгої облоги та стратегії штурму. Саме в цей період починались великі морози, внаслідок яких кригою вкривався Дніпро, Либідь, всі струмки та болота. В умовах міцної фортифікації і складної для бойових дій топографії місцевості чисельна перевага у кілька десятків разів не мала вирішального значення, тому хан Батий прийняв раціональне стратегічне рішення зосередити війська в одному місці з вигідною для них місцевістю і, зруйнувавши оборонні споруди, вдерлись у місто.

Його план за логікою подій повинен був включати декілька етапів у взятті столиці Київської Русі: 1 – повне оточення міста та його ізоляцію від усіх князівств, щоб виключити приток військової допомоги; 2 – захоплення всіх околишніх приміських центрів Києва; 3 – захоплення торгово-ремісничих посадів Києва, у тому числі і Подолу; 4 – зосередження облоги та військових акцій проти центральної найбільш укріпленої та неприступної частини міста; 5 – штурм одної з ділянок укріплень центральної частини; 6 – прорив у місто після штурму окремої ділянки; 7 – повне заволоніння містом та придушення окремих осередків опору.

Найбільш доступними для штурму виявились Лядські ворота. Замерзання Дніпра дозволило монголам перевезти на правий берег важкі машини для кидання каміння і по закритій кригою Либіді та Хрещатицькому струмку доставити їх до самих Лядських воріт. Розташоване напроти воріт Козине болото теж промерзло і представляло ідеальну поверхню для встановлення машин для кидання каміння – пороків. Сюди замерзлим Дніпром була доставлена і необхідна кількість каміння для цих машин, вірогідно, з-під Трахтемирова та Канева. За повідомленням "Хроніки" Матфея Паризького, який переказав розповіді біженців з Русі, монголи поставили 32 машини, що кидали важке каміння, яке могли підняти 4 людини [Матфей Парижский... 1979, 142].

Хрещатицька долина була найбільш вигідною для зосередження війська і штурму, бо чагарники та дерева закривали нападаючих і захищали їх від стріл. Відома легенда, пов'язана з назвою Батиевої гори у Києві, має, вірогідно, під собою

історичне підґрунтя. Вершина цієї гори розташована майже напроти Хрещатицької долини, що впадає в р. Либідь. З неї добре спостерігати за долиною Либеді і Хрещатицькою долиною. Відстань невелика: до берега Либеді – 750 м, а до Лядських воріт – 3,5 км. З вершини гори зручно вести постійний контроль та керівництво військовими резервами в долині Либеді та координувати дії штурмових загонів біля Лядських воріт. Там, мабуть, і знаходилась бойова ставка хана Батия.

Як переказують літописці, "і поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, – бо тут підступили були дебри, – і пороки без перестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним..." [Літопис Руський 1989, 396]. Це були найбільш жорстокі і кровопролитні бої і для киян, і для монголів, бо коли вони вже стіни і Лядські ворота взяли, то змушені були зробити відпочинок: "...вийшли татари на стіни і сиділи там того дня і ночі..."

Крізь пролом, зроблений у Лядських воротах, монголи увірвались до міста. Далі були взяті Софійські ворота, що з тої пори звуться "Батиевими". Розпочався погром Києва. Останнім оплотом киян стала Десятинна церква, яка, як відомо, під вагою сотень людей обвалилась. За словами літописця, "взяше Київ татарове и святую Софью разграбиши, и монастыри все, и иконы и кресты, и все узорочье церковное взяша, а люди от мала и до велика вся убыша мечем".

Плано Карпіні у 1246 р. писав, що монголи "провели велике побиття у країні Русі, зруйнували міста і фортеці, і вбили людей, обложили Київ, який був столицею Русі, і після тривалої облоги взяли його і вбили мешканців міста; звідси, коли ми їхали через їх землю, ми знаходили безчисленні голови і кістки мертвих людей, що лежали у полі, бо це місто було дуже великим, дуже багатолюдним, а зараз воно зведено нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони у тяжкому рабстві" [Плано Карпіні 1911, 45]. Жахливу картину винищення населення підтверджує і сучасник цих подій архімандрит Києво-Печерської Лаври Серапіон: "Кров отець і братія наша, акі вода множі землі напоя..."

Оповідання літописців та сучасників цих жахливих для Києва подій не перебільшені. Археологічні розкопки, проведені у Києві у ХІХ та ХХ століттях, підтвердили їх. Були відкриті численні братські могили захисників і мешканців міста. В районі Дорогожичів знайдена могила з 2 тисячами скелетів. На вул. Великій Житомирській у 1892 р. І. Хойновський під час земляних робіт виявив півтораметровий шар людських скелетів на протязі 14 м. Продовження цієї величезної братської могили знайдено Д. Мілеєвим на розі Володимирської та Десятинної вулиць. В. Хвойка виявив братську могилу на схід від Десятинної церкви біля Андріївського узвозу [Каргер 1949, 55-102; Толочко 1976, 196-203].

Розкопки М. Каргера в радянські часи довели достовірність літописної оповіді про події у Десятинній церкві. Численні руїни церков, палаців, будинків, зариті скарби дорогоцінних речей цього часу – німі свідки тієї давньої трагедії, що, безумовно, вплинула на розвиток світової історії того часу. П. Толочко вважає, що після "Батиевого погрому" у Києві залишилось не більше 2 тисяч мешканців [Толочко 1976, 202]. Але подальше успішне завоювання Європи не могло відбутися, бо монгольське військо було знесилене підкоренням Київської Русі і довгою облогою її укріпленої столиці Києва.

Відомий англійський вчений В. Рокхілл писав: "Тільки слух про вторгнення їх на Русь досягнув Західної Європи і сучасники залишили нам лише короткі згадки про це" [Райт Дж. К. 1988, 240; Rockhill 1900, XIII]. І хоча Батий після взяття Києва зробив похід далі на захід, пройшовши західноукраїнські землі, Малопольщу, Моравію, угорщину, Хорватію, та він вже не мав сил там закріпитись і, оминувши Карпати з півдня, у 1242 р. повернувся в степи Північного Причорномор'я та Прикаспію. В пониззі Волги він заснував столицю своєї новоствореної імперії Золотої Орди – Сарай.

Штурм Лядських воріт – то було підкорення і руйнація Києва, а разом з тим загибель столиці держави і зникнення з історичної арени власне європейської держави Київської Русі. Закономірний історичний процес феодального роздроблення Київської Русі на відміну від інших європейських держав був насильницьки перерваний, і вже природно-історичним шляхом не міг відбутися акт централізації держави, який досить скоро пережили європейці. З Лядських воріт починається життя могутньої держави монголів Золотої Орди на терені Європи. На її уламках потім виникло Кримське ханство і татарські угруповання по всьому Північному Причорномор'ю. Згодом вони стали васалами Туреччини і створювали атмосферу жаху у всій Східній і Центральній Європі аж до кінця XVIII ст.

Лядським воротам, де відбулась кривава прелюдія подій історії світового значення, повезло у тому відношенні, що під час підготовки до святкування 1500-річчя Києва у 1981 р. була зроблена реконструкція Майдану Незалежності з побудовою великого фонтану. Під час земельних робіт археологами М.А. Сагайдаком, В.О. Харламовим, В.А. Ленченко були відкриті і досліджені залишки оборонного валу, Лядських воріт і побудованих на їх місці пізніше Печерських воріт [Сагайдак 1982, 32-48].

Треба зазначити, що археологічне відкриття точного місця розташування Лядських воріт поставило остаточно крапку у досить давній дискусії істориків та археологів, що займалися топографією стародавнього Києва. Так, ще в плані Києва, опублікованому у 1957 р., Лядські ворота розташовувались значно вище від сучасного Майдану Незалежності. [Нариси 1957, 467]. Така ж їх позиція показана і в плані Києва, опублікованому у 1960 р. [Історія Києва... т. I]. Автори цих реконструкцій виходили з того, що близькість "Козиного болота" була перешкодою стародавнім киянам для побудови брами на цьому місці.

Але ще у 1950 р. О.М. Тихонович та М.М. Ткаченко, спираючись на дані топографії мап XVII ст., визначили місце розташування Лядських воріт біля сучасного поштамту поблизу Хрещатика [Тихонович О.М., Ткаченко 1950, 43]. Такого ж висновку дійшов і визначний дослідник археологічних пам'яток Києва М.К. Каргер [Каргер 1959, 250] та П.П. Толочко на основі детального дослідження історичної топографії стародавнього Києва [Толочко 1972, 84; Толочко 1976, 60].

Дискусійним було не тільки питання місця розташування, але й походження назви Лядських воріт. Ще у XIX ст. дослідники історії Києва пов'язували походження цієї назви з "ляхами"-поляками, які ніби то жили біля них в часи Київської Русі [Закревський 1868, 439; Солов'єв 1872, 39]. Але цікаве пояснення висунув П.О. Юрченко ще в позаминулому столітті [Юрченко 1878, 60]. На його думку, назва пов'язана з такими словами, як "ляда", "лядина", що означали розчищені від кущів та

дерев площі. Дерев'яна кришка льоху до сьогодні в українській мові має назву "ляда". Отже, назва Лядських воріт пов'язана з розчищенням лісовини у Хрещатицькій долині та побудовою до цієї низини міцної дерев'яної брами, що мала надійно захищати з цього боку вхід до міста. Це пояснення назви Лядських воріт прийнято зараз всіма сучасними дослідниками історії Києва [Толочко 1972, 93; Сагайдак 1982, 40].

Найдавніші літописні повідомлення про Лядські ворота відносяться до 1151 р. і пов'язані з описом усібної боротьби за Київ між військами київського князя Ізяслава Мстиславича та дружиною Юрія Володимировича (Долгорукого), в якому детально розповідається про розташування навколо окремих військових підрозділів князів [Літопис Руський 1989, 243-245]. Вираз літописця "... а другі навпроти Лядських воріт на пісках билися" безумовно свідчить про їх розташування внизу у Хрещатицькій долині.

Ефективність оборонних споруд стародавнього Києва та доцільність їх розташування за топографічними особливостями було доведено у XVII ст., коли після приєднання міста до Російської держави почали будувати фортецю. Російські військові інженери використали оборонні вали часів Київської Русі, які були відновлені та досипані. Саме на місці Лядських воріт були збудовані так звані "Печерські ворота" фортеці. Вони, як і Лядські, були дерев'яними, що добре видно на одному з найстаріших планів Києва 1695 р. [Алферова, Харламов 1979, 61-75; Алферова, Харламов 1982]. У 50-х роках XVIII ст. вони були замінені новими, побудованими з цегли.

Під час охоронних дослідницьких робіт при реконструкції площі Жовтневої Революції (Майдан Незалежності) археологічна експедиція Інституту археології НАН України виявила залишки дерев'яної нижньої частини Печерських воріт XVII ст. – досить міцну дерев'яну споруду довжиною біля 30 м, розвернену фасадом до Хрещатика. Але особливу увагу дослідники приділили залишкам земляного валу, який був помітний з обох боків у розрізі Печерських воріт. Було виявлено, що вал завширшки 35 м, зроблений на основі прямокутних дерев'яних зрубів розмірами 33,1 м. Археологи простежили залишки 9 таких клітей-зрубів, зроблених з дерев'яних кантованих брусів, розташованих поперек насипу. Ці елементи нижньої частини валу біля Печерських воріт XVII-XVIII ст. мали повну подібність до конструкції валу XI ст. біля Золотих воріт, тобто його нижня частина була споруджена в часи Київської Русі. Дослідники встановили незаперечний факт, що досліджені ними залишки оборонних споруд у нижній частині представляють відрізки єдиної системи оборонної лінії стародавнього Києва, спорудженої під час княжіння Ярослава Мудрого у 30-ті рр. XI ст. [Сагайдак 1982, 46].

Оборонний вал, що починався біля Золотих воріт, продовжувався на схід уздовж сучасної вул. Прорізної та трохи вище неї до перетину з вул. Новопушкінською, роблячи поворот до сучасного Майдану Незалежності, де і повинні були знаходитись Лядські ворота. Дослідникам вдалося в'яснити, що фундаменти Печерських воріт були закладені вище основи стародавнього валу на 3 м. Під ними був виявлений стародавній засипаний проїзд завширшки 4.2 м, стінки якого були облицьовані міцними дерев'яними брусами, покладеними один на другий. Це і все, що

залишилось від Лядських воріт XI-XIII ст. Але ці неефектні на перший погляд залишки представляють значну історичну цінність.

Дослідження археологами залишків Лядських воріт супроводжувалось іншими відкриттями цього найважливішого для Києва вузла оборонних споруд. З боку Хрещатика вдалося виявити оборонний рів глибиною до 5 м, схили якого мали кут у 60 градусів. З боку міста на площі, прилеглій до Лядських воріт, були досліджені залишки декількох давньоруських жител, а також піч виробничого призначення, що розташовувалась на березі давнього струмка, який протікав на місці сучасного провулка Т. Шевченка. Цікавим було і те, що вдалося встановити ту частину цього струмка перед міським валом, яка була взята у своєрідний короб з дерев'яних дошок. Він проходив під основою оборонного валу, упереджуючи загрозу розмивання. Це одна з найдавніших гідротехнічних споруд Києва, що забезпечувала осушування та зберігання оборонних споруд від паводків.

Крім відкриття точного місця розташування Лядських воріт, констатування їх будівництва одночасно з "Градом Ярослава" ці археологічні дослідження відзначені і першою спробою в Києві і в Україні консервації виявлених дерев'яних споруд на місці знахідки та постійної музеєфікації їх залишків.

На відміну від сумної долі руйнування дерев'яних будівель, виявлених археологами під час будівництва метро на Конtrakтовій площі [Гупало 1981, 136-158; 1982], цей археологічний об'єкт значної історичної ваги був збережений. У підземному переході був зроблений музей, але з часом його закрили.

У 2001 р. почалися будівельні роботи по реконструкції Майдану Незалежності та спорудженню пам'ятника на честь 10-річчя незалежності України. В Києві на Майдані Незалежності, де були колись Лядські ворота, потрібно було б поставити хоч невеличку символічну "Браму скорботи".

У двохтисячолітній історії християнства, ювілей якого зараз відзначає все людство, руйнування великої кількості храмів у Києві у 1240 р. займає особливе місце. Вчені по-різному оцінюють ті далекі події, їх вплив на вітчизняну історію та історію інших держав Європи і Азії [Івакін 1996, 31-40]. Настала пора провести міжнародну конференцію істориків, культурологів, релігійних діячів різних напрямків церков, присвячену цій важливій події історії.

Література

- Алферова Г.В., Харламов В.А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века // Вопросы истории. 1979. № 7
- Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк. К., 1982
- Гупало К.Н. Деревянные постройки древнекиевского Подола // Древности Среднего Поднепровья. К., 1981
- Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. К., 1982
- Закревский Н. Описание Киева. Т. I, II. М., 1868
- Ивакин Г.Ю. Киев в XIII - XV веках. К., 1982
- Ивакин Г.Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. К., 1996.
- Історія Києва. Т. I. К., 1958

Каргер М.К. Киев и монгольское завоевание Киева // Советская археология, 1949. Т. 9

Каргер М.К. Древний Киев. Т.1. М.,Л. 1959

Каргер М.К. Древний Киев. Т.2. М.,Л. 1961

Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. К., 1989

Матфей Парижский. Великая хроника / Матузова В.Н. Английские средневековые источники. М., 1972

Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957

Плано Карпини де Иоанн. История Монголов. Рубрук де Вильгельм. Путешествие в восточные страны. Спб., 1911

Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов. М., 1988

Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. К., 1982

Соловьев С.М. История России. Т. III. М., 1872

Тихонович О.М., Ткаченко М.М. Древній Київ-град. Відтворення плану Верхнього Києва XI-XII ст. // Архітектурні пам'ятники. К., 1950

Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1972

Толочко П.П. Древний Киев. К., 1976

Черепнин Л.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1977

Юрченко П.О. О происхождении названия Лядских ворот в Киеве // Труды III археологического съезда. Т. II. К., 1878

Rockhill W.W. The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253-55. As Narrated by Himself, with Two Acciunts if the Earlier Journey of John of Pian de Carpine (Hakluyt Society Publications, ser. 2, vol. IV). London, 1900

Резюме

Сагайдак М.А. К вопросу о штурме Киева войсками хана Батыя в 1240 г.

В статье рассмотрено одно из важнейших событий истории Восточной Европы XIII в. – обстоятельства штурма столицы Руси – города Киева войсками хана Батыя. Привлечение к изучению темы материалов археологических раскопок в столице Украины позволяет не только расширить представления о героической защите города, но и уточнить обстоятельства его штурма монголо-татарами.